

Віталій ТКАЧУК (Київ)

КИЇВСЬКИЙ РУКОПИСНИЙ УНІАТСЬКИЙ СЛУЖЕБНИК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ: КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС

Сьогодні українські служебники є одним із найменш вивчених джерел церковної історії. Особливо це стосується рукописних служебників. На вітчизняному матеріалі рукописні уніатські служебники досліджувалися вкрай рідко. Тому, на нашу думку, актуальним є введення до наукового обігу нових рукописних текстів, що дасть змогу простежити розвиток уніатського богослужіння XVII ст., а також атрибутувати нові.

Об'єктом дослідження є малознаний рукописний уніатський служебник другої половини XVII ст., який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (НБУВ.ІР) у фонді Київської духовної академії (Ф. 301. – Спр. 69, Лебедев). У цьому дослідженні ми зосередимо свою увагу на кодикологічних особливостях цього рукопису, зокрема датуванні виготовлення, локалізації походження, доповненнях та змінах частин служебника. Аналіз же змісту самого літургійного тексту ми в цій публікації практично не здійснюємо.

До сьогодні основна увага дослідників була звернена до самого богослужіння, а не до кодикологічних особливостей богослужбових пам'яток. Наявні студії дають певні уявлення стосовно історії підготовки друкованих видань, змісту та побутування досить вузького кола служебників¹.

Рукописних служебників XVII ст. до нашого часу дійшла невелика кількість, на той час величезну конкуренцію склали друковані видання. На жаль, нині ми фактично не володіємо знаннями щодо ставлення людини тієї доби до друкованого та рукописного тексту. Позбавлені ми знань і щодо

¹ Хойнацкий А. Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871; Одинцов Н. Ф. Униатское богослужение в 17–18 вв. по рукописям Виленской публичной библиотеки. – Вильно, 1886; Ваврик М. Церковні друкарні й видання в Українській Католицькій Церкві в 2-й половині 17-го ст. // *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*. – Rome, 1974. – Vol. 15. – P. 111–120; його ж. До історії служебника в Українській Католицькій Церкві в 2-й половині 17-го ст. // *Ibidem*. – 1979. – Vol. 16. – P. 98–142; Галадза П. Літургійне питання і розвиток богослужіння напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті: Матеріали 4-х Берестейських читань*. Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р. – Львів, 1997. – С. 1–15; Гуцуляк Л. Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839). – Львів, 2004.

системи “перекладу” рукописного тексту у друкований. Відсутність подібних досліджень унеможлиблюють повноцінне розуміння “життя” пам’ятки. Через це наше дослідження поки що матиме описовий та прикладний характер, себто більше будемо описувати пам’ятку, аніж пояснювати, чому сталося так чи так.

Перейдемо до загальної характеристики досліджуваної нами рукописної пам’ятки. У цьому дослідженні ми послуговувалися відомим спільним виданням Л. Дубровіної, О. Гальченко та О. Іванової². До нас вперше зробив короткий археографічний опис цього службника добре відомий дослідник Олександр Лебедев. Зокрема, він встановив, що службник є уніатським і написаний у другій половині XVII ст. Окрім того, він відзначив наявність українізмів у мові пам’ятки³.

Наразі ж нам не вдалося встановити первинне місце зберігання службника та точне місце його літургійного використання. Що ж стосується припущень щодо можливого місця походження пам’ятки, то ми маємо власну гіпотезу. Нині службник зберігається в НБУВ.ІР у м. Києві у фонді Київської духовної академії (Ф. 301)⁴. Службник був подарований Київській духовній академії Дмитром Івановичем Богдашевським (чернече ім’я Василій). Зокрема на це вказує дарчий напис чорнилом на зворотній частині верхньої кришки службника: “отъ Д. Богдашевского”. Привіз він цей службник із села Топилище Володимиро-Волинського повіту (нині Іваничівський район Волинської області) і в жовтні 1888 р. презентував Церковно-археологічному музею Київської духовної академії⁵. Цей факт, на нашу думку, важливий, оскільки локалізує зберігання пам’ятки до музейного періоду.

Самоназву рукопис не зберіг. Логічно припустити, що вона повинна була міститися на титульній сторінці, яка нині відсутня. Деякою мірою на самоназву рукопису вказує заголовок до змісту службника: “Оглавление вѣще обрѣтѣмыхъ в книзі Сей”. Тобто автор в цьому заголовку називає цей кодекс “Книгою”. Хоча зрозумілим є те, що, вочевидь, користувалися так само і поширеною назвою – “службник”.

Основною проблемою кодикологічного опису рукопису є незадовільний стан його збереження, що значно зменшує ступінь достовірності викладеного у цій статті матеріалу. Сам рукопис є неоднорідним, що визначається пізнішим додаванням окремих частин до службника. Відповідно це ускладнює опис. Найтяжче ідентифікації піддаються філіграні, що прямо залежать від якості паперу (грубий та не дуже якісний) і від типу рукопису, адже зазвичай

² Кодикографія української та східнослов’янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко за участю О. А. Іванової; вступ. ст. Л. А. Дубровіної; відп. ред. О. С. Онищенко; ред. Н. М. Зубкова, О. В. Лігостова. – К., 1992.

³ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – С. 28.

⁴ НБУВ. ІР. – Ф. 301. – Спр. 69 (Лебедев). “Службник униатский конца XVII ст.”. Тут і далі цитуємо за виданням, у тексті вказуючи лише номер аркуша.

⁵ Известия церковно-археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1888 год. – К., 1889. – С. 39.

богослужбові книги пишуться великими і жирними літерами, які “приховують” від нас водяні знаки.

Насамперед, враховуючи хронологічну неоднорідність службника, нам необхідно було визначити його “ядро”, тобто найдавнішу частину, яка містилась у пам’ятці від початку її створення. Для цього ми скористалися трьома доступними “індикаторами”: філіграні, почерк, співвідношення “частини – ядра” з інформацією на сторінках “Оглавлення” службника. Відтак, найстаріший папір міститься в початковій частині службника (арк. 1–23), зокрема це засвідчує аналіз паперу, вміщений у додатку. Зазначимо, що філігрань із зображенням щита, поділеного на чотири частини, на двох з яких є зображення двоголових орлів, а інші дві частини заштриховані, присутня як на арк. 6 (“ядро”), так і арк. 311 (“Оглавлення”), що підкреслює їхню спільність. Підкріплюється висновок про спільність вказаних частин також і тим, що написані вони подібним почерком. Окрім того, вважаємо, що, якби “Оглавлення” було прикріплене до рукопису в пізніший період, воно б відповідало його сучасному змісту набагато більшою мірою, аніж це є нині.

Характерні риси цього “ядра” дадуть нам можливість визначити “інородні тіла” у службнику, які з’явилися пізніше. Нумерація ж рукопису в цьому дослідженні є “ключем” до ідентифікації первинної та вторинної структури кодексу. Цей службник зберігає *minimum* три нумерації, які відрізняються між собою часом створення. Насамперед, це кирилична нумерація XVII ст. та арабська XIX–XX ст. Найменшою мірою збереглась нумерація, виконана у XIX ст., на неї у своєму описі й орієнтується О. Лебедев. Ці позначення були зроблені олівцем, і тому при новому записі вони були легко стерті, залишивши тільки відтиснення на папері. Судячи з цих позначень та порівнюючи опис службника О. Лебедева, вже у XX ст. було втрачено один аркуш. Наприклад, цей незбіг добре видно на арк. 294, де одночасно збережено два різних цифрових позначення на аркуші різними почерками, виконаними арабськими цифрами. За нумерацією сторінок ми визначили втрачені та додані частини службника. Окрім того, нумерація аркушів службника виступила додатковим підтвердженням правильності віднаходження “ядра”. Відповідно, для цієї нумерації характерним є те, що нумерується лише перший аркуш певної служби. Цю нумерацію ми зараховуємо до початкової традиції службника, адже вона поширюється насамперед у частині, яку ми умовно найменували “ядром”.

У ході дослідження цього рукописного службника один з найточніших методів простежування доповнень – філігранологічний – “не спрацьовує” у зв’язку з тим, що філіграні хоч і відрізняються між собою, але проміжок виготовлення паперу є невеликий (див. додаток). Таким чином, простежити зміни у службнику можна тільки за двома доступними методами: простеженням нумерації аркушів паперу та зміною почерків, хоча повністю зіставлення філіграней рукопису ми не відкидаємо.

Відтак, в “Оглавленні” службника міститься повний перелік його частин, причому прив’язка їх робиться до кириличної нумерації. Натомість подібного ми не спостерігаємо на полях службника. Кирилична нумерація

в нѣдлю цвѣтноую, Служба на воскресеніє Гда Бга и спаса нашего Ис. Хрта, Служба на вознесеніє Гда Бга и Спаса нашего Ис. Хрта, Служба на сошествіє С. Духа, Служба на рождество Юанна Крестителя, Служба стымъ апломъ Петроу и Павлоу, Служба на. Положеніє Рызы Пртей Бци, Служба на успеніє Стыя Анны, Служба на проображніє Гда Бга и спаса нашего Исоуса Хрта, Служба Положенію Чеснаго пояса Пре Бци, Служба столу Антонію, Служба за ѿпущеніє грѣховъ, Служба за упокой оусопшихъ” – були вміщені до конволюту в пізніший період. Припускаємо, що переписувач їх був той самий, що й початкової частини – “ядра” служебника, про що свідчать вищезазначені ознаки тотожності. Швидше за все, ці частини переписувач міг взяти з іншого власноруч переписаного літургікона.

Починаючи з арк. 121, стиль написання рукопису, в порівнянні з попереднім, погіршується, це ми пов’язуємо зі зміною переписувача. Літери пишуться більш щільно, з нахилом до лівої сторони, буквиці вже не мають тої довершеності й виконані лише чорним або червоним кольором. Найгірше збереглась кінцева частина служебника (починаючи з арк. 234), в ній більшість аркушів не були скріплені між собою, і вона майже повністю відірвана від книжкового блоку. Ця частина містить чималу кількість почерків. Текст ведений неохайно, в цій частині зосереджена найбільша кількість записів редакційного змісту, аркушів, на яких попливло чорнило, або з іншими плямами. В кінці ж служебника на арк. 311 (знизу на берегах) міститься запис “Млтва осветити Колоколь іли Звонь новый. Зри сея Въ концы книги сомоі”. Ця молитва також втрачена.

Досі переважно більшість праць, присвячених обрядовим впливам на уніатські служебники, було побудовано на джерелах пізнішого часу. Тому, на нашу думку, буде корисним відобразити на прикладі досліджуваного нами служебника присутність у ньому як православної, так і католицької традиції богослужбових книг. Будемо це робити у межах зовнішньої критики, тобто аналізу структури рукопису.

Почнемо з того, що загалом є наявним у латинізованих уніатських служебниках XVIII ст., але відсутнє в аналізованому рукописі. Уніатські служебники, як і католицькі місали, містили в собі уривки з Євангелія та Апостола на свята, на початку текстів календаря (*tabella festorum immobilium*), який показував, у який час служити на свята чи на честь святого. Разом з цим, до них упроваджувалася, за католицьким зразком, *missa secreta* (читана Служба Божа). Вищеперераховані частини у рукописі відсутні, окрім однієї допустимої. Зокрема ми припускаємо, що у досліджуваному літургіконі могла бути поміщена *missa secreta*. На це, зокрема, може вказувати відсутність у записі літургії Йоана Золотоустого роз’яснювальних рубрик для кліру, це ж саме стосується й записів для хору та вірян. Але, з іншого боку, це може бути виявом питомо православної традиції, згідно з якою спостерігалася перевага особистої пам’яті людини над записаним під час богослужіння. Тому однозначної відповіді на це питання поки що немає⁶.

⁶ Більше про це: *Ткачук В. А.* Фіксоване і нефіксоване віддзеркалення рубрик у кириличних друкованих та рукописних літургійних текстах Київської митрополії XVI–XVII ст. // *Сторінки історії: Зб. наук. праць.* – К., 2013. – Вип. 36. – С. 5–12.

Внутрішня ж частина службника зберігає в собі вторинні записи. До них ми відносимо: записи на маргіналіях, редагування літургійного характеру та виправлення орфографічних помилок. Так, на арк. 53в. наклеєно невеликий клаптик паперу, який закриває екстенію, яку прочитати не вдається, але проглядається, що попередня була виділена двома червоними смужками. Нині ж на клейці текст екстенії “ω плаваюших, путишѣствующих, недугуших, труждающихся, Плѣнныхъ и ω спасенні ихъ Господу помлимься”. Досить цінним є запис, залишений священником на маргіналіях біля поминання після анафори, який може вказувати на індивідуальне використання службника в зазначений період. Поминання здійснене в стовпчик: “Року: Бж, аума Иоанна, Хрїстїну, Татїяну, Иоана, Симеѡна”. Після цього в наступному поминанні: “Помя Гди, Лука, Єфимию, Хрїстїну, Стефана” (арк. 20 зв.). Наступний вторинний запис має математичний характер. Зокрема, на арк. 141зв. вирішувався у стовпчик приклад “50×12”.

У кінцевій частині (від арк. 234 до 310) службника, в порівнянні з іншими, залишилось найбільше вторинного тексту. Припускаємо, що ці записи можна пов’язувати із характером виконання цієї частини, в залежності від часу виконання та пізнішого редагування. Почерк цієї частини відносимо до початку XVIII ст. Ця частина відзначається неохайністю почерку, граматичними та богослужбовими помилками. Частково це може перегукуватися із тим, що на території, з якої, на нашу думку міг походити службник (Волинь), тільки з початку XVIII ст. розглядалося питання про відкриття семінарії у Володимирі на базі публічної василіанської школи, що може свідчити про існування проблеми освіченості серед духовенства в цій єпархії⁷.

Редагування ж тексту виконано почерком кінця XVIII ст. Так, у чині водосвяття, на маргіналіях вписано формулу: “Ты самъ человеколюбче ц[а]рю и прійди с инѣ пришествіе стого Твоего Духа ости Воду сїю”. Біля формули поставлено знак дієз, обведений кружечком. Формулу необхідно вжити в чині після слів: “И ради воды сея, причастя и кропленія твоего благовенія нам низосли сісветоу страстей ѡмывающы”. Під цією ж формулою записана ще одна: “И дуне Іерей на Воду”. В частині поминання всіх святих, над словами “стыхъ праведны ѿ(треба велику)ць с нашихъ”, слово “нашихъ” перекреслено і зверху дописано “Іакима и Анны” (арк. 222 зв.). У молитві на освячення ікони в частині “вся твари содѣтяю иже Ты Твоихъ іконъ и ѡбразъ написовали” слово “написовали” підкреслено рисою і винесено на береги слово “вображенїа”, яке мало вживатися замість попереднього (арк. 226 зв.). Також такі аркуші, як 246–252 зв., заповнені рясними виправленнями граматичних помилок.

Нарешті, звернемося до опису *ініціалів* службника. Для їх написання використовувались червона, зелена, коричнева, жовта та чорна фарби. Орнамент у більшості випадків складається із плетіння виноградної лози разом із гронами, що, очевидно, відображає ідею “Божого виноградника”.

Перейдемо до зовнішньої характеристики рукопису, його паперу та оправи. Папір, як відомо, є напрочуд цінним джерелом дослідження. Особливо

⁷ Скоциляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – С. 37.

цінність паперу зростає у разі відсутності знань про точну дату написання та й ще дуже консервативним за своєю суттю півустановом, який досить складно піддається атрибуції. Припускаємо, що інформація стосовно поширення друкарень допомагає “віднайти” територію виготовлення літургікона. Адже там, де є хороше забезпечення друкованою продукцією, є найменша потреба у створенні подібних рукописів. Тому варто мати на увазі розвиток друкарської справи в період, на який нас орієнтують хронологічні показники філіграней – друга половина XVII ст. на польських, українських, білоруських та литовських землях, на які поширювалась юрисдикція Уніатської Церкви. Відтак, через війну 1654–1667 рр. у 50-ті роки припинила своє існування віленська Святодухівська друкарня, також у цей час не працює друкарня Віленської академії. Окрім того, не на користь литовського походження служебника свідчить ще один аспект. У прохальній ектенії згадується титулатура короля: “О блговѣрномъ Короли ншем їмєъ, ѿ всїй палатє и вое єго” (арк. 7 зв.), а у литовських виданнях Мамонича вживається титулатура: великий господар (литовський)⁸. Разом з цим з 1665 р. по 1680-ті рр. кириличні видання на білоруській території не видавались або не збереглися⁹. У Польщі ситуація була майже аналогічна. Через війни було порушено видавничу діяльність¹⁰. Через цю непросту ситуацію уніати часто користувалися друкованими православними виданнями. Натомість Православна Церква більшою мірою покривала власну територію богослужбовою літературою¹¹. Ці фактори, на нашу думку, підсилюють вірогідність походження досліджуваного служебника з прикордонної території сучасної України або Білорусі.

Визначення водяних знаків служебника є однією з найважливіших частин нашого дослідження. Насамперед, вони можуть повідомити нам інформацію про дату виготовлення паперу, через що визначається час створення рукопису, звичайно ж з урахуванням часу залежування протягом декількох років¹². До того ж, у нашому випадку, водяні знаки є “індикатором” змін служебника, а також проведення процедури виокремлення частин пам’ятки. Тепер перейдемо до безпосереднього опису та аналізу філіграней служебника. Зазначимо, що в описі О. Лебедева позначено лише одну філігрань – орел на щиті¹³, проте в дійсності наявні вісім. Цей факт ми схильні пояснити тим, що дослідникові доводилося описувати велику кількість джерел, а окрім того, цей служебник характеризується складним “відчитанням” філіграней.

⁸ *Ваврик М.* До історії служебника в Українській Католицькій Церкві... – С. 120.

⁹ *Шматаў В. Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII ст. – Мінск, 2000. – С. 71.

¹⁰ *К. Maleczyńska:* Papiernictwo polskie przed “potopem” szwedzkim: stan badań – problematyka – postulaty // *Dawna książka i kultura: materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce* / Red. Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gruczowa. – Wrocław, 1975. – S. 115.

¹¹ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 322.

¹² *Кульбакин С. М.* Славянская палеография. – Белград, 2008. – С. 24.

¹³ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея... – Т. 1. – С. 28.

Відтак, водяний знак з виглядом герба/картуша, верх якого увінчується короною, а в середині – двоголовий орел із серцем, віднайдено на аркушах 8, 10, 12, 14, 20, 21. В альбомі І. М. Каманіна ця філігрань стоїть під № 712, що відповідає 1661–1663 рр. Із цілком тотожним зображенням до попереднього, але з помітно ширшим діаметром бачимо філігрань на арк. 138, 141, 142, 147, 149, 164, 166, 168, 181, 184, 185. Такої точної філіграні в жодних каталогах ми не знаходимо. С. Кульбакін вважає, що філігрань одного й того самого типу може мати невеликі різновиди і тоді помилка у визначенні може становити декілька десятиліть¹⁴. Наступна оприявлена філігрань у службнику – це невеликий одноголовий орел із серцем на тулубі. Цей водяний знак проглядається на арк. 27, 30, 31, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 58, 60, 62, 63, 65. Подібний, але далеко не ідентичний бачимо у І. М. Каманіна під № 745 (1658–1659). Окрім того, віднаходимо філігрань із зображенням невеликого двоголового орла, в середині тулуба якого є серце, на арк. 24, 26, 36, 69, 72, 77, 79, 80, 82, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 102, 119, позначений у І. М. Каманіна під № 689 (1662; 1663; 1671 рр.). У службнику міститься подібна до цієї філігрань із зображенням невеликого двоголового орла із колом, в яке вписано літеру “N” на тулубі. Ідентичне зображення до цієї філіграні є в альбомі Е. Лауцявічюса під № 450, а в І. М. Каманіна дуже подібне під № 652 (1661–1667 рр.). Бачимо цей водяний знак на арк. 110, 111, 215, 232. Папір службника має ще одну філігрань із двоголовим орлом, але орла розміщено на щиті овальної форми і можна побачити його на арк. 124, 126, 228 (Каманін, № 712, 1661–1663 рр.). На аркушах 3, 6, 220, 243, 246, 252, 257, 258, 262, 265, 266, 271, 273, 278, 279, 282, 283, 286, 287, 289, 291 відтиснено філігрань із зображенням герба, розділеного на чотири поля, два з яких заштриховані, а на двох інших зображено двоголових орлів. Верх картуша увінчаний короною з хрестом (Лауцявічюс, № 1238). Беззаперечно “неординарним” водяним знаком у службнику є філігрань “Alamoda”. На ній зображено галантну світську сцену: пан у розкішному одязі стоїть із фужером, а панночка перед ним із квіткою. В різних варіаціях ця філігрань була поширеною в XVII ст. у всій Європі¹⁵. Збереглась вона на арк. 259 та 264 (Лауцявічюс, № 18).

Окремо ми підготували додаток, в якому відображено співвідношення частин службника з водяними знаками (див. додаток). Згідно з цими даними, ми виділяємо найстаріші частини “Матвы оутрні”, “Святая Литрїя. с. Іона Златаустага”, які датуються 1661–1663 рр., через це, враховуючи доставку паперу, на 1665 р. рукопис цілком міг бути виготовлений. За філігранями також простежується співвідношення походження та виготовлення частин.

Насамкінець здійснимо кодикологічний опис оправи службника. При цьому описі ми орієнтувалися на спеціальне фахове видання О. Гальченко¹⁶. Як відомо, саме оправа є однією з найважливіших частин кодексу, адже вона дає нам змогу визначити час створення пам’ятки, місце виготовлення,

¹⁴ Кульбакін С. М. Славянская палеография. – С. 24.

¹⁵ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. – Вильнюс, 1967. – С. 113.

¹⁶ Гальченко О. М. Оправа східнослов’янських рукописних книг та стародруків в Україні. – К., 2005. – 375 с.

теологічну ідею і т. д. На нашу думку, оправа досліджуваного службеника первинна та не реставрована. О. Лебедев у своєму археографічному описі датує її кінцем XVII ст. – початком XVIII ст. За матеріально-конструктивними елементами вона належить до типу твердих (жорстких) оправ. Кришки її виготовлені з дерева. Верхня кришка збережена приблизно на 80%. Розміщення волокон на дошці поздовжнє. Розміри кришок за довжиною та шириною є більшими за книжковий блок, мають канти по всіх обрізах. Конфігурацію верхньої частини кришки визначити неможливо, адже необхідна для цього частина від корінця не збереглася. Профіль кришок за всією довжиною корінця має незначний скіс із зовнішнього боку і зріз із внутрішнього. Краї кришок мають ранти, скоси із внутрішнього боку кришки, які містяться вздовж ребер кришки, паралельно верхнім, бічним та нижнім обрізам. Скіс можемо побачити лише на верхній кришці, і він має форму витягнутої трапеції та не “переривається” на застібки, які прикріплені в межах скосу. Особливості виготовлення торців кришки, які прилягають до корінця за верхньою кришкою, визначити не вдається, за відсутності від краю частини приблизно в 5 см кришки. На нижній же кришці добре видно, що на ній не було зроблено рубіжки, але через зіпсованість по двох кінцях неможливо визначити точну форму кута. Подібна конфігурація дощок якраз характерна для XVII–XVIII ст. і найчастіше зустрічається на оправах Києво-Печерського монастиря в другій половині XVII ст.¹⁷.

Матеріалом покриття оправи є теляча недублена шкіра. Фактуру ми схильні відносити до лакованої, але це не виразно видно через незадовільний стан збереження покриття.

Тепер проаналізуємо книжковий блок кодексу. Його ширина становить 18 см, а висота – 28 см, і завтовшки він 5 см. Нині книжковий блок від’єднаний від оправи, що впливає на точність визначення типу корінця блоку. Обидва вони мають заокруглену форму. Початковий покривний корінець ми класифікуємо як приклеєний та глухий. Припускаємо, що корінець нижнього блоку від початку виготовлення кодексу був обклеєний мішковиною, вказує на це невеликий шматочок, наклеєний на канті нижньої кришки. При зшиванні книжкового блоку кріплення зшитків здійснюється до т. зв. шнурів, які виступають в ролі опори і прикріплюються впоперек до корінця блоку. Щоб він щільніше прилягав до оправи, на корінці були вироблені одинарні бинти, до яких прилягали ремені блоку. Тип кріплення кришки до блоку визначити не вдалося через заклеєння шкірою зворотної частини кришок. Це питання важливе для визначення інтролігаторської майстерні, а відповідь на нього ми можемо отримати лише в ході реставрації. Щодо обрізу книжкового блоку однозначну відповідь наразі дати не вдається. На корінці книжкового блоку ми не знаходимо “врізань” чи “зайвих” проколів на папері, що якоюсь мірою може свідчити на користь визначення наявного обрізу як первинного. В той же час, вище ми зазначали наявність доданих та заміненних частин службеника, а у зв’язку з цим, на нашу думку, важко було уникнути додаткового обрізу книжкового блоку. До обрізів, як бічного, так і верхнього,

¹⁷ Там само. – С. 41.

застосовано техніку визолочення, на що вказує золото – мідний колір на них. Каптал на книжковому блоці не зберігся.

Форзац пам'ятки визначити не просто: таке визначення, швидше за все, матиме лише гіпотетичний характер. Про техніку виготовлення верхнього форзаца говорити взагалі не доводиться, адже від нього залишились лише невеликі клаптики паперу, приклеєні до кришки. Все ж таки можна побачити, що форзац змінювався, на це вказує застосування двох різних сортів паперу. Папір, що є нижнім “пластом”, зберігає нерозбірливі короткі півуставні записи. Варто зауважити, що на нижньому форзаці папір того самого сорту, що може засвідчувати його первинність. До задньої кришки приклеєні невеликі клаптики паперу з одного досить потовщеного сорту, що може вказувати на їхню захисну функцію стосовно пам'ятки. Та найважливіше є те, що ця частина форзаца приклеєна до зшитків книжкового блоку, таким чином, це може вказувати на пізнішу реставрацію. Подібна техніка застосовувалась у XVIII–XIX ст. для поновлення оправ рукописних книг¹⁸. Особливість кріплення зовнішнього аркуша форзаца можемо побачити лише на прикладі нижнього: він не приклеєний до зворотів, а суцільно приклеєний до внутрішньої частини.

Фурнітура службника не є яскраво вираженою, але певне уявлення про тодішній її вигляд складається. До верхньої кришки із зовнішнього боку прибито накладні залізні шпеньки та загнуто їх із нижньої частини кришки. На нижній кришці застібка на пробой. Форма її та виріз навколо неї на покритті може свідчити про те, що ремінець прикріплювався саме до цієї частини на дві заклепки. В цій частині нижньої кришки також можна побачити гніздо, заглиблення на зовнішній частині, в якому саме і розміщувався кінець ремінців. Ширина гнізда дає можливість дізнатися ширину відсутнього нині ремінця. Вона становить близько 3 см, довжина його, очевидно, становила приблизно 15 см. Ремінці затягувалися до отворів застібок верхньої кришки.

По краю нижніх, верхніх та бічних сторін покриття верхньої та нижньої кришки проведено дві паралельні лінії, які виконують роль рамки. Ширина ліній, наведених дорожником, становить 1 мм. Над цими лініями накаткою проведено ще по одній орнаментальній смузі, що виконує функцію декоративного оздоблення. На кришках порівняно добре збереглися верхні та нижні накатки, чого не можна сказати про бічні. В середній частині обох кришок простір заповнений чотирма хрестоподібними басмами, які розміщені навколо середників у формі хреста.

Середину простору верхньої кришки оздоблено овальним середником, на якому зображено “Розп'яття з предстоячими”. Одразу зазначимо, що “Розп'яття” виконано в характерній католицькій традиції, без нижньої скісної перекладки і з анаграмою “INORI”. На середнику поряд з хрестом зображено місяць і сонце. Цей сюжет взято в овальну рамку, обрамлену невеликими трикутниками (променями). На тлі самого середника – відоме езуїтське скорочення “IHS”.

На нижній кришці витиснено середник тієї ж форми, що й на верхній. Чіткими залишаються тільки контури овалу середника та його зубчасте обрамлення. Внутрішній сюжетний зміст майже повністю втрачений. За

¹⁸ Там само. – С. 179.

допомогою лупи вдається побачити деякі контури, через які можемо відтворити цілісну картину. Припускаємо, що в центрі – іконографічне зображення “Діва Марія в славі”, яка в лівій руці тримає скіпетр або лілею. Божу Матір коронують два ангели.

Внутрішні кути орнаментальних рамок прикрашені косинцями. Косинець лівого верхнього кута верхньої кришки та правого верхнього нижньої не збереглися через відсутність шкіряного покриву на цьому місці. Внутрішній простір косинців має подвійну лінію. Зображення жодного із косинців не вдається побачити через затертість. На нижніх косинцях верхньої кришки збереглися підписи: “S. Marcus” і “S. Luca”, які позначали традиційне розміщення євангелістів на оправі. На корінці ж, обабіч бинтів, проведено орнаментальні лінії завширшки 3 мм, які утворюють декоративний орнамент.

Отже, враховуючи попередній виклад матеріалу, ми робимо припущення про те, що цей службеник був виготовлений у 60-х – 70-х роках XVII ст. і зазнавав подальших втручань та змін структури. Беручи до уваги такі факти, як місце віднайдення (Володимирський повіт), критичну ситуацію із видавничою діяльністю у другій половині XVII ст., наявність українізмів, висловимо попереднє припущення, що цей літургікон, швидше за все, походив з Володимиро-Берестейської єпархії. Але все ж таки це лише припущення, адже для переконливих висновків бракує ще ретельного текстологічного аналізу змісту пам’ятки на тлі подібних літургійних текстів східної та західної традиції цієї доби.

Додаток. Частини службеника за філігранями

Частини службеника	№ аркуша	Філігрань	Дата
Молитвы утрєніи Лѹргія Іоанна Златоустаго	4, 8, 10, 12, 14, 20, 21	Герб, верх якого увінчаний короною, в середині двоголовий орел із серцем (Каманін, № 712)	1661–1663
Чинь двобрачнымъ, Чинь погрѣбнію мирському, Чинь погрѣбнію млодєньческому, В неделю Стаго Дха, Освещєніє воды на бгоявленіє	138, 141, 142, 147, 149, 164, 166, 168, 169, 181, 184, 185.	З тотожним зображенням попередньої, але помітно ширшим діаметром	Помилка в даті, від попередньої може становити кілька десятиліть
с. Лѹргія. с. Василиія Великого, Служба отца нашего Григория Двоєслова	27, 30, 31, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 58, 60, 62, 63, 65.	Одноголовий орел із серцем на тулубі. (Подібний у Каманіна, № 745)	Датування є неточним, а орієнтоване на подібну філігрань (1658–1659 pp.), але за палеографічними особливостями належить до пізнішого періоду

Служба Стомоу сщенномучкоу Іюасафато, Служба Воведенію Пресвятой Бци, Служба Св. Николѣ, Служба зачатію Пресвятой Бци, Служба Народества Гда Бга и спаса нашего Іс. Хрста, Служба на собор пресвятой Богородицы, Служба на обрѣзаніе Гда Бга и спаса нашего Ісоусі Хрста, Служба на стретеніе Господне, Сл. Благовіщеніи Пртой Богородици, Служба в нѣдлю цвѣтноую, Служба на воскресеніе Гда Бга и спаса нашего Іс. Хрста, Служба на вознесеніе Гда Бга и Спаса нашего Іс. Хрста, Служба на сошествіе С. Духа, Служба на рождество Іюанна Крестителя, Служба стымъ апломъ Петроу и Павлоу, Служба на успеніе Стыя Анны, Служба на проображніе Гда Бга и спаса нашего Ісоуса Хрста, Служба Положенію Чеснаго пояса Пре Бци, Служба стому Антонію, Служба за ѿпущеніе грѣховъ	77, 79, 80, 82, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 119.	Невеликий двоголовий орел, в середині тулуба серце. (У Каманіна № 689)	(1662; 1663; 1671 pp.)
Служба на Положеніе Рызы Пртей Бци, Чинь крещеніе, Чинь Маслоосвященія	110, 111, 215, 232	Невеликий двоголовий орел із колом, в яке вписана літера “N” на тулубі. (У Лауцявічюса під № 450, і у Каманіна дуже подібний № 652)	1661–1667
Чинь крещенію, Чинь освещеніе воды.	124, 126, 228	Двоголовий орел, розміщений на щиті овальної форми (Каманін, № 712)	1661–1663
Млтвоу на разни потребох	259, 264	Зображено галантну світську сцену: пан у розкішному одязі стоїть з фужером, а панночка перед ним із квіткою (Лауцявічюс, № 18)	XVII ст.

Віталій Ткачук (Київ). Київський рукописний уніатський служебник другої половини XVII століття: кодикологічний опис

У статті подано кодикологічний опис малознаного рукописного джерела – київського уніатського служебника другої половини XVII ст. з колекції Київської духовної академії, що зберігається нині в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського. Зокрема, здійснено датування цього джерела, локалізацію його походження, аналіз структури пам'ятки. Також проаналізовано вторинні записи у рукописі: маргіналії, редагування та виправлення орфографічних помилок.

Ключові слова: служебник, рукопис, літургія, кодикологія.

Виталий Ткачук (Киев). Киевский рукописный униатский служебник второй половины XVII века: кодикологическое описание

В статье дается кодикологическое описание малоизвестного рукописного источника – киевского униатского Служебника второй половины XVII в. из коллекции Киевской духовной академии, хранящейся ныне в Национальной библиотеке Украины имени В. Вернадского. В частности, осуществлены датировка этого источника, локализация его происхождения, анализ структуры. Также проанализированы вторичные записи в рукописи: маргиналии, редактирование и исправление орфографических ошибок.

Ключевые слова: служебник, рукопись, литургия, кодикология.

Vitalii Tkachuk (Kyiv). Kyivan Handwritten Uniate Liturgicon (*Sluzhebnyk*) of the Second Half of the Seventeenth Century: A Codicological Description

The article submits a codicological description of a little-known source, Kyivan handwritten uniate Liturgicon (*sluzhebnyk*) of the second half of the seventeenth century that is from the collection of the Kyiv Theological Academy, being preserved in Vernadsky National Library of Ukraine. In particular, there was carried out the dating of this source, localization of its origin, and analysis of its structure. The author analyzes also secondary inscriptions in the manuscript: marginalia, editing, and correcting of spelling errors.

Key words: Liturgicon, manuscript, liturgy, codicology.